

Eulàlia Miralles, Marc Sogues i Pep Valsalobre (eds.)

SOU LO QUE PODEU MOSTRAR
QUE HAVEU BEGUT D'AQUESTA FONT
Homenatge al professor Albert Rossich

editorial afers
Catarroja – Barcelona
2023

La Facultat de Lletres de la Universitat de Girona (UdG), l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes (UdG), el Departament de Filologia i Comunicació (UdG) i la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans han contribuït a les activitats d'homenatge al Dr. Albert Rossich, entre les quals la publicació de la present miscel·lània d'estudis acadèmics.

S'ha comptat amb l'Agència de gestió d'ajuts universitaris i de recerca (AGAUR) i amb el suport del Departament de Recerca i Universitats de la Generalitat de Catalunya, amb l'ajut amb referència 2021SGR01147, amb títol «Llengua i literatura catalanes: història, memòria i identitat».

Universitat de Girona
Facultat de Lletres

Universitat de Girona
**Departament de Filologia
i Comunicació**

Universitat de Girona
**Institut de Llengua
i Cultura Catalanes**

 Generalitat de Catalunya
**Departament de Recerca
i Universitats**

 Agència
de Gestió
d'Ajuts
Universitaris
i de Recerca

Institut
d'Estudis
Catalans

*Aquest llibre no podrà ser reproduït, ni totalment ni parcialment,
sense el permís escrit de l'editor. Tots els drets reservats.*

primera edició: juny 2023
© els autors, 2023
© d'aquesta edició: Editorial Afers, 2023
apartat de correus 267
46470 Catarroja (País Valencià)
www.editorialafers.cat
afers@editorialafers.cat
correcció lingüística: Manuel Badal
disseny de la col·lecció: Miquel Rosselló
disseny de la coberta: Aranda & Rosselló
fotografia de la coberta: Quadre de la tertúlia lírico-dramàtica de Girona,
Col·lecció Albert Rossich
fotografia de la portada interior: Núria Tió
fotocomposició: Pep Aranda
imprès: La Imprenta CG
Paterna (País Valencià)
ISBN: 978-84-18618-64-2
dipòsit legal: V-2290-2023

Sumari

Pròleg.....	11
Armangué i Herrero, Joan. Enric Granados, Apel·les Mestres i les tertúlies de Carles Pellicer (1905-1916).....	17
Bargalló Valls, Josep. El combat de la dama que es pentina. Les capes d'un palimpsest.....	33
Bover i Font, August. Sobre fra Josep Montserrat, autor del manuscrit 57 de la biblioteca de la Universitat de Barcelona	47
Castaño Trias, Marta. Maria Teresa Ham: «la xifra de mos sospirs».....	51
Coll Mariné, Jaume. Taules, arenes i ombres dissipades. Notes al sonet «Faro brillant, estela vencedora» de Francesc Fontanella.....	63
Cornellà-Detrell, Jordi. Transgressió i erotisme en la literatura catalana del segle XX	79
Domènech i Alberdi, Albert. Consideracions al voltant de la caricatura política en les capses de llumins i la seva difusió iconogràfica a l'Espanya del segle XIX	95
Domingo, Josep M. Cultura mediàtica i canvi literari. Sobre <i>La vida d'una dona</i> , de Mrs. Wool.....	109
Escartí, Vicent Josep. La poesia en català del valencià Josep Vicent Ortí i Major (1673-1748)	119
Feliu, Francesc. Onomàstica macarrònica (Girona, segle XVIII)	135
Ferrando Francés, Antoni. Llengua i context cultural en Ausiàs March	153
Garcia Sempere, Marinela. Sant Cugat en els primers textos literaris catalans des del segle XIV al XVI.....	169

Garolera, Narcís. Vint-i-una canonades pel primer llibre de Josep Carner.....	183
Gilabert, Gaston. Fidelitat i transgressió en la reescriptura catalana de <i>Vida y muerte de san Cayetano</i>	203
Guereña, Jean-Louis. Hacia una bibliografía escatológica. <i>Los Perfumes de Barcelona</i> (c. 1840-1907)	215
Gras Casanovas, Mercè. «Lo capità Moradell, que à Marte ha robat lo cor y a Minerva la mollera»: notes per a un perfil literari de Vicenç Miquel Moradell Ropit (1584-1625)	233
Llàcer Martorell, Arantxa. Col·leccionisme i bibliofília en entorns monàstics: la biblioteca de Sant Jeroni de la Murtra.....	245
Mas i Vives, Joan. La passió per l'art segons Damià Huguet.....	257
Massip, Francesc. Recapitulant sobre la <i>Comèdia de santa Bàrbara</i>	267
Massot i Muntaner, Josep. Entorn de la «Descripció de la muntanya i santuari de Montserrat» d'Agustí Eura	283
Miralles, Eulàlia. La construcció de la imatge de poder de Margarida de Cambout, comtessa d'Harcourt (amb un excurs gironí)	293
Murgades, Josep. Ocurrencies catafòriques en les lletres catalanes	311
Paredes Baulida, Maria. «Instruccions útils mesclades amb ficcions ingenioses». Notes sobre la traducció de les <i>Faules de Fedre</i> d'Antoni Febrer i Cardona (1808).....	325
Pinyol Torrents, Ramon. Verdaguer i Mistral, autors d'himnes carlins	339
Prat, Enric; Vila, Pep. Victor Aragon, introductor i traductor de F. Vicent Garcia.....	351
Querol Coll, Enric. Cenacles poètics barrocs a les Terres de l'Ebre, els Ports i el Maestrat	367
Rafanell, August. Una primícia en dos temps. La prosa rossellonesa, de Caseponce a Pons	383
Roca, Rafael. L'amor (im)possible entre Constantí Llobart i Manuela Agnès Rausell (1883-1886)	401
Salord Ripoll, Fina. La traducció menorquina setcentista de <i>Les Plaideurs</i> de Jean Racine	415
Sansano, Gabriel. Un testimoni del teatre menestral del primer terç del segle XIX. L'entremés <i>Lo sabater del cop calent</i> (1829).....	427
Serra Milà, Maria Rosa. Anton Francesc Puig i Gelabert, traductor i autor de la «Bilingüe obsequiosa consonància».....	453
Sogues Marco, Marc. A propòsit de les fonts (poc devotes) d'un romanç mongívol de Francesc Fontanella	467
Toldrà, Maria. Un fals borgià amb una cobla d'Ausiàs Marc (o de Jaume Roig).....	485

Vall i Solaz, F. Xavier. «Diuen que és mort lo Interés», sàtira utòpica de Francesc Vicent Garcia	497
Valsalobre, Pep. «Vençuda la nit obscura». Una aproximació a la lírica religiosa de Francesc Fontanella	507
Veny-Mesquida, Joan Ramon. Josep Carner: una poètica del reble?	527
Vilallonga, Mariàngela. De les antologies als itineraris literaris: Aplech, Garba, Antologia catalana	541
Zaragoza Gómez, Verònica. Barcelona, escenari d'una festa política. Autores i xarxes de sociabilitat en un certamen poètic de 1656	561

EN CLAU PERSONAL

Fonalleras, Josep M. Albert Rossich, una història de l'excés i la contenció. Una tranquil·la força boja	579
Valsalobre, Pep. El mestre, el col·lega, el company, l'amic	583
Bibliografia d'Albert Rossich	591

Pep Valsalobre

«Vençuda la nit obscura». Una aproximació a la lírica religiosa de Francesc Fontanella¹

Al mestre, a l'amic

1. I la poesia religiosa catalana del barroc?

En l'àmbit de la literatura en castellà, l'elevada presència de poesia religiosa en els cançoners impresos, individuals o col·lectius, de final del XVI i al llarg del XVII, amb moltíssimes reedicions, contrasta amb la poca atenció que ha rebut per part de la crítica i la historiografia literàries.² Si això és així en la producció en llengua castellana, en la literatura catalana, circumscrita ara als cançoners manuscrits i allargassada fins al segle XVIII, la situació és prou més descoratjadora.

Per aquest motiu, traçar avui qualsevol panoràmica del conjunt de la poesia sacra catalana del barroc seria una gosadia, un salt en el buit, que no em puc permetre. A tot estirar m'atreveria a esbossar una aproximació als versos devots d'un autor concret, assequible, per tal com he editat críticament tot el conjunt de la poesia d'aquesta temàtica que li ha estat atribuïda: Francesc Fontanella (2017). En el cas que ens ocupa, comptem un centenar de poemes que, inclòs en un corpus

---

Institut de Llengua i Cultura Catalanes. Universitat de Girona.

¹ Aquest estudi s'insereix en el projecte *Francesc Vicent Garcia (1579-1623) en el contexto barroco: edición, interpretación y recepción de su obra literaria* del MINECO, ref. PID2020-118588GB-I00. Sigles de manuscrits: A (A-67, Arxiu Històric Ciutat de Barcelona); B1 (27, Biblioteca de Catalunya=BC); B4 (80, BC); B5 (172, BC); B12 (2794, BC); C (7393, Museu Arxiu Municipal de Calella); I2 (83492, Institut del Teatre); L4 (3-I-10, Arxiu Reial Acadèmia de Bones Lletres); MA (3899, Biblioteca Nacional de España); R (68, Biblioteca Lambert Mata de Ripoll); V2 (268, Biblioteca Museu Episcopal de Vic). Si no s'especifica una altra cosa, els textos esmentats en aquest article han estat editats a Fontanella (2017). Agraïixo a Marc Sogues les seves orientacions i a Annabel Gràcia les seves observacions lingüístiques.

² De fet, no conec cap visió de conjunt de la poesia de tema religiós en la literatura espanyola més enllà de la de Bruce Wardropper, en un llunyà 1987. N'hi ha de més recents, però limitats l'un a la poesia bíblica, de Valentín Núñez (2010), i l'altre al vessant comicofestiu del gènere, d'Itziar López Guil (2011).

sencer d'unes tres-centes vint composicions, no és pas un conjunt negligible, ni de bon tros. Amb altres paraules: quasi un terç de la poesia de Fontanella és de temàtica religiosa. I, òbviament, aquesta circumstància mereix un estudi, ni que sigui aquesta primera aproximació.

2. Sobre la poesia religiosa de Fontanella

La primera joventut de Fontanella va respondre a viaranys potser disbauxats, durant els anys barcelonins. Quan feia cinc anys que residia al Rosselló, al 1657, va entrar en religió al convent dels dominics de Perpinyà. En la decisió hi devien pesar tant factors personals –la desfeta política i militar, la mort de l'esposa i de parents propers, etc.– com també d'altres de més pragmàtics, impulsats per l'entorn familiar, per assolir poder en el nou territori mitjançant la progressió en l'escalafó eclesiàstic.³

Fos com fos, la represa vital de Francesc, ara amb hàbits conventuals, va deixar empremta escrita, sobretot poesia espiritual. Dit això, però, cal abordar dos matisos: ni tota la poesia devota de l'autor és posterior a la seva entrada en religió ni tota la seva producció literària com a frare és religiosa. És a dir, tant va escriure versos sacres abans de professar en 1658 com va compondre poesia d'altres temàtiques després d'aquella data.⁴

Què se n'ha dit, d'aquesta faceta de l'obra de l'escriptor barceloní? Ara com ara, ben poca cosa. La bibliografia sobre la poesia religiosa de Fontanella és molt minsa: les pàgines que hi va dedicar Maria-Mercè Miró a la introducció de la seva edició (Fontanella 1995: I, 77-81) han estat la primera aproximació extensa a aquest sector de l'obra fontanellana. Hi va fer una pinzellada estilística i va establir-ne una classificació que no destriava els elements temàtics dels formals: poesies religiosofilosòfiques (en parlo més avall), poesia bíblica, lletres per a cantar, nades i villancets dialogats i, finalment, emblemes. En tots els casos va descriure breument aspectes d'algunes composicions i va apuntar el perfil musical de les lletres per cantar i les nades. Més tard, Eulàlia Miralles advertia en una nota en un treball aliè a aquest vessant de l'obra fontanellana que no tota la lírica sacra del poeta l'havíem d'encabir en el període dominic (2009: 275 n. 10). Poc després (2015: 208-209) va descriure l'agrupació d'aquest conjunt poètic dins del ms. 68 de la Biblioteca Lambert Mata de Ripoll (ms. R), el qual recull exhaustivament la producció sacra de l'autor, i hi distingia ja clarament entre dos sectors del cicle –un primer difós per un bon nombre de manuscrits i un segon amb una transmissió força magra– i els identificava com a composicions escrites a Barcelona o a Perpinyà, respectivament. Jo mateix vaig publicar fa uns anys unes notes disperses sobre la qüestió (Valsalobre 2010: 286-287). Darrerament ha estat Jo-

³ L'examen de la conversió de Fontanella és un element clau per a tot atansament a la seva poesia religiosa. Lafer ha estat bastament exposat a Valsalobre (2010a, 2010b i 2015a).

⁴ Li coneixem poesia de caràcter polític com «Qui domarà de Mastrich», que duu la rúbrica *En lo rendiment de Mastrich a les armes franceses* i ha estat datat al 1673 (Fontanella 1995: I, 62), però també sabem que va escriure almenys una part de les gilettes (Castaño 2017: 139-144) i tot el *Cicle dels rams* (Sogues 2022: 75-79).

sep Solervicens a fer-hi esment (2016: 384-385): del conjunt de versos religiosos individualitza i comenta breument un parell de composicions, «Vinc, Jesús meu, per rompre la cadena» i «Alça la vista confusa», alhora que esmenta «Coronades d'esperances». Erròniament, però, atribueix encara «Ara, dolcíssim Jesús» a Fontanella (veg. més avall).

El meu propòsit aquí no va més enllà de posar una mica d'ordre en aquest vesant de la poesia fontanellana i d'elaborar-ne una descripció sumària i primerenca. Temps hi haurà d'entrar en detalls. I de fer-ne una prospectiva més àmplia de la temàtica devocional en la poesia catalana barroca.

Ara: quina poesia religiosa? En primer lloc, el que convindria és establir què entenem exactament per poesia religiosa. Sembla un afer de resposta fàcil –coses de sants, de Crist i de la Verge–, però en alguns casos la inclusió o no d'una composició concreta dins d'aquesta temàtica pot resultar força complexa. Per exemple, M.M. Miró va incloure dins del calaix religiós dos sonets que són clarament aliens a aquesta temàtica *stricto sensu*: «Esta que veus figura rigorosa» i «Est índice volant, fletxa lleugera»; i encara el llarg romanç «Passen edats i vides» (1995: II, 9-10 i 69-72).⁵ Són tres textos de reflexió moral sobre la fugacitat de l'existència humana i la mort, però no hi ha elements religiosos sinó filosòfics (veg. també Solervicens 2016: 385). Menys dubtes hi ha d'haver encara sobre «Cruel entra lo desembre», que Miró va incloure entre les nadales (1995: II, 141-142) i, en canvi, és un poema amorós ben profà: «Què molt si amo a Terelinda / i estic ab sol sos desigs...», diuen els v. 46-47.

En canvi, hi ha cinc textos de filiació més controvertida. «Ab cingulo ditxós, ab pompa rara», la rúbrica del qual fa *Canta la gala del cingulo de puresa que va donar i cenyir un àngel a sant Tomàs d'Aquino*, va ser, molt probablement, un text intern a les celebracions literàries de l'acadèmia o certamen de Sant Tomàs al convent de Santa Caterina de Barcelona. Com el famós *Vexamen*. Ara bé: el tema del poema és un episodi llegendari de la biografia de sant Tomàs segons el qual, quan al de Roccassecca se li va presentar una prostituta, aquest la va rebutjar i acte seguit se li van aparèixer la Verge i Jesús, amb àngels, els quals li van cenyir un cingol o cinyell de castedat per haver vençut la temptació. Se'ns presenta, per tant, com un poema hagiogràfic, tot i el tractament retòric i heroic que en fa la composició.

I malgrat que segurament va ser compost per a una ocasió similar, el poema que comença «Fragant bellesa, pompa peregrina», la rúbrica del qual fa *En l'annua celebritat de son querúbic tutelar, la tomística escola dedica esta selva*, és, com es veu, un text inaugural a un certamen literari convocat per l'acadèmia de Santa Caterina adreçat al rector de l'avinentesa, als convocats i al 'mecenes' de l'activitat, sant Tomàs: Fontanella s'adreça als que eren allà reunits per esperonar-los a l'activitat literària: «quan esta acadèmia / a qui una estela guia [=Tomàs] [...] Doncs, oh senat! Areòpago insigne! [...] renovau eixa ploma celebrada [...] augmentau los aplausos que destina / de son gran tutelar a la memòria ...». No és un

⁵ Tots els textos fontanellans referenciats a partir de l'edició de Miró o bé citats directament en aquest treball, ja sigui poètics i teatrals, provenen de la biblioteca digital de Nise, l'única edició crítica de l'obra completa fontanellana (Fontanella 2017). Sobre aquesta edició, vegeu Valsalobre (2015d) i Sogues i Valsalobre (2017).

text pròpiament religiós, tot i que Miró l'hi considerava (1995: II, 23-25). De fet, al ms. R apareix transcrit just a continuació del *Vexamen* de 1643.

Tampoc no considero que sigui poesia espiritual, a diferència de Miró, el text encomiàstic per l'ascens d'Alexandre VII al tron pontifici (1655) «Lo primer d'ells és romà» (*A la creació del pontificat d'Alexandro VII*), abans de l'entrada de Fontanella en religió: és un poema laudatori d'un personatge històric, encara que en aquest cas sigui un eclesiàstic. De fet, apareix a R, com tots els textos anteriors comentats fins ara en aquest apartat, entre la poesia profana, fora del vast sector religiós estricte. En el mateix sentit hauríem de considerar la composició «Oh, de generoso padre». A pesar que la rúbrica diu *Letra a la puríssima Concepción* i que el text es troba en el sector immaculista del ms. R, és evident que el text no explicita cap referència a aquesta devoció. Lluny d'això, el poema vehicula un elogi dels dominics rossellonesos a un personatge no identificat, el nom del qual probablement apareixia en l'original en el centre del v. 28 (cf. *vuestro nombre*, v. 20). És versemblant que el panegíric del personatge en qüestió tingui com a origen alguna aportació econòmica d'aquest (*mecenas pío*, v. 15) per subvenir unes festes de celebració, un altar efímer, un certamen poètic o algun altre afer relatiu a la festivitat de la Immaculada Concepció (8 de desembre). Diversos indicis em permeten conjecturar un possible destinatari del poema: Joan de Margarit i de Biure, tercer marquès d'Aguilar, tercer fill de Josep de Margarit, governador de Catalunya.⁶ Ara bé, donat el cas que el poema enceta la segona sèrie de poesia a la Immaculada Concepció (veg. més endavant), enmig, per tant, de tot el cicle religiós, i ve encapçalat explícitament per una rúbrica *a la puríssima Concepción*, és evident que a l'època se'l considerava com a tal i, per aquestes raons, l'hi incloc.

Deixo per al final el cas potser més complex: «Coronades d'esperances», precedit per la rúbrica *Celebra lo triüño de la viuda Judit contra Holofernes* (Miró 1995: II, 33-46). És un llarg romanç heptasil·làbic de 464 versos que exposa el relat de la seducció i mort d'Holofernes a mans de Judit i el subsegüent triomf dels israelites sobre les tropes de Nabucodonosor. És un episodi bíblic, sí. Està exposat en format èpic i trufat de referències i comparacions mitològiques, també. Més encara: aquest càntic d'alliberament de l'oprimit davant de l'enemic poderós era aleshores un emblema del triomf dels sotmesos enfront de la tirania. És també, doncs, una composició de tema polític. I, finalment, és fora del sector tancat religiós. Tanmateix, amb reserves, el consideraré religiós per la temàtica bíblica.

D'altra banda, un dels textos devots més insistentment atribuïts a Fontanella –per la historiografia contemporània però no pels testimonis antics– és el que comença «Ara dolcíssim Jesús», però ja vaig oferir anys enrere proves suficients per considerar-lo espuri (Valsalobre 2015b: 152-153).

3. El cicle religiós al ms. R

Així doncs, la totalitat de l'obra inequívocament religiosa del nostre escriptor consta d'un centenar de textos, alguns dels quals són agrupacions d'emblemes

⁶ Per a més detalls, veg. el resum i l'edició del poema a Fontanella (2017).

presentats com a conjunt. Comencem per dir que els textos espirituals apareixen de dues maneres al ms. R, el qual incorpora tots els versos sacres que coneixem de l'autor: uns pocs apareixen dispersos entre la poesia profana mentre que la gran majoria forma un compacte sector unitari al manuscrit. En la taula següent dispo els textos tal com apareixen ordenats al ms. R. Hi transcriu el primer vers. Els cinc primers poemes apareixen isolats –com dic–, enmig de textos de temàtica profana, mentre que a partir del 6è es conforma un cicle religiós unitari, un bloc seguit dins del manuscrit (p. 330-405), que he dividit en diverses sèries en funció de l'advocació, sant o celebració a què es dedicaven els textos. Faig constar amb una (a), una (b) o una (c) les seccions d'aquelles sèries que es repeteixen al manuscrit. En la darrera columna faig constar la mètrica, de què tractaré a l'apartat 8.

1		Esta sagrada memòria	9 jeroglífics: quartetes heptasil·làbiques.
2		Vinc, Jesús meu, per rompre la cadena	Octaves.
3		Ab cingulo ditxós, ab pompa rara	Octaves.
4		Coronades d'espe- rances	Romanç.
5		Alça la vista confusa	Romanç.
6	I. Santíssim Sagra- ment (a)	Mes les ombres se re- tiren	Romanç i romancet pentasil·làbic, amb versos refrany de mètrica variable.
7		La neu i pa competeixen	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quinteta consonant imparells: 7a 4b 4a 4c 4a).
8		Del Fill immens la pu- resa	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quarteta assonant: 7a 3b 10a 10b).
9		Del pa diví l'oficina	Villancet: 3 cobles (romanç) + 'estribillo' (quinteta consonant: 7a 10B 4a 6a 7b).
10	II. Concepció (a)	Aquell llibre immaculat	Romanç (alterna les rimes en o i en i; la darrera quarteta és de rima consonàntica). [a 2 veus]
11		Qui ha vist una blanca rosa	Romanç [a 2 veus]
12		Qui com Déu, no la supèrbia	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quarteta consonant: 5a 3b 4a 6a 7b).
13		La filla del summo Rei	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quarteta assonant i consonant: 10- 10A 7a 7-).
14	III. Magdalena (a)	Elevats al Cel los ulls	Villancet: 5 cobles (romanç) + 'estribillo' (2 quartetes consonants: 7a 7b 7b 7a; 7c 7d 8d 10C).
15		Lluna del mirall més noble	Villancet: 5 cobles (romanç) + 'estribillo' (sextet: 4a 7b 4a 10B 10B 10A).
16	IV. A una ànima justa	Ama, paloma obligada	Romanç
17	V. Caterina de Siena	Una bellíssima esposa	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quarteta assonant: 6a 6a 7- 6a).

18		Espines dures que foren	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quarteta assonant: 6- 6a 8- 7a).
19		Per aquelles aspres sel- ves	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quinteta assonant: 9A 5b 12B 8a 11B).
20	VI. Nativitat (a) ⁷	Ditxosos i humils pas- tors	Nadala amb predomini de versos de 7 i 3 síl- labes i sèries de rimes combinades, amb un vers lliure a cada estrofa, tornada de refrany bagatel- la [al to de Madama de Ricort] [a 3 veus].
21		Sentiu gran pena	3 quartetes assonants (excepte el v. 12) (4a 6b 6a 6b) que alternen amb tornada consonant (4- 6c 4c 4d 4d) [al to de la Ministranda].
22		Entre funestes ruïnes	Villancet: 5 cobles (romanç) + 'estribillo' (duet entre un <i>Pastor</i> i el <i>Cor</i> , en llengua portuguesa: 7a 7b 7a 7b 4- 9b 7c 4c 8c 7c 8c 7c 7b 7b 4- 7c 7c).
23		Pastorets d'esta co- marca	Villancet: 6 cobles (romanç) + 'estribillo' (romanç, que alterna versos hexasil·labs i pentasil·labs).
24		Hola, pastors de Bet- lem	Villancet a duet i cor: romanç dialogat (v. 1-20, 25-40) + dues tornades assonants (6- 4a 6- 4a).
25		Què has, què has vist, oh pastor	Lletra per a duet i dos cors: v. 1-15; solistes: quartetes heptasil·làbiques abba; cor: vers que rima amb l'anterior + v. 16-19/23-26/43-46: cor: tornada de versos pentasil·làbics + v. 27- 42 romanç.
26		La verge pura	Cançó: cinc quartetes (4- 6a 6- 6a) amb tor- nades intercalades de tres versos (4- 10- 7-), el darrer dels quals és un refrany bagatel·la.
27		A l'amanèixer lo Sol	Sextetes (7- 7a 7- 7a 4- 5a).
28		En primavera se mu- den les ires	Sextets decasil·làbics anapèstics amb rima assonant als parells, tancats amb una tornada de dos versos.
29		Deixau, pastors, la ca- banya	Dansa: endreça (7a 4b 4b) + 3 estrofes de 7 i 6 versos amb dues tornades diferents de 2 versos (7a 7c 9c 7d 6d 9c 7b 4b 4b; 7c 7e 7e 7c 4c 4b 4b 4b; 7f 7g 7g 7f 4f 4b 7b 4b).
30	VII. Sm. Sagrament (b)	Llegad al monte, llegad	Dansa: endreça (7a 7b 7b 7a) + 4 dècimes els 4 versos darrers de les quals repeteixen l'endreça.
31		Fuentecilla generosa	Romanç.
32		Subid al monte, subid	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (de 24 v. molt irregular: 8b 3b 5- 5a 5- 5a...).
33		Ya nuestro sol eclipsado	Romanç.

⁷ Els textos d'aquesta sèrie de Nativitat i de la següent, Nativitat (b), van ser editats per August Bover (1986), excepte el darrer, «La neu d'esta muntanya».

34		Espíritus generosos	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quarteta assonant amb vers lliure: 9a 4a 7- 7a).
35		Adoro humil un amor	Villancet: 11 cobles (romanç) + 'estribillo' (4- 4- 4a 6- 6a 6- 6a 7- 7a).
36	VIII. Nativitat (b)	Si vas a Betlem, pastora	Villancet: 6 cobles (romanç) + 'estribillo' (5- 5a 10- 5a 10- 5a).
37		Quan s'anticipa lo dia	Villancet: 3 cobles (romanç) + 'estribillo' 1 (3b 4b 6c 10C) + 3 cobles (romanç) + 'estribillo' 2 (6- 6- 6- 6- 6- 5e 9- 9E).
38		Lo cel admira	Villancet: extens 'estribillo' (40 v.) (mètrica variable, que combina versos trisíl·labs, tetrasíl·labs, pentasíl·labs, heptasíl·labs, octosíl·labs i decasíl·labs) + 4 cobles (romanç).
39		La neu d'esta muntanya	Glossa: romanç, amb endreça inicial de vuit versos que de dos en dos i per ordre tanquen en forma de refrany cada grup de vuit versos de la composició, fins als sis versos finals, que repeteixen parcialment l'endreça inicial. [<i>A la Nativitat del Señor lletra representada y glosada</i>] Duet de recitatiu i cant, alternats.
40	IX. Transfig i Sm. Sagram.	A los rayos de esta esfera	Romanç.
41		Home Déu sempre amorós	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (tercet assonant: 11A 7- 10A).
42		Oh quanta neu, oh quant sol	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quinteta assonant: 3a 3b 7c 3c 7b).
43	X. Crucifix	Volved, Salvador, los ojos	Romanç.
44	XI. Peroracions a Maria	Clara divina aurora	Romanç hexasil·làbic.
45		Humil ocell de la felig ribera	Octaves.
46		Altra vegada vui, oh verge pura	Silva (10A 10B 10C 6c 10A 10B 6d 6d 10C 10C 10E 10E).
47		Aquell llibre volant que ab flama pura	Silva (10A 10B 6c 6- 6c 6a 6d 10D 10- 6e 6f 10F 6e 10E 6d 10D).
48		Quan del Cel les sirenes numeroses	Octaves.
49		Oh sol immens a qui lo Sol adora	Octaves.
50		Quan a la veu del desert	Romanç.
51		Oh sol, que en núvol segon	Romanç.
52		Quan del pobre bressol que el Sol adora	Octava.

53	XII. Concepció (b)	Oh de generoso padre	Romanç.
54		La font que lo cel adorna	Romanç.
55		Estela clara del dia	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (estrofa assonant de mètrica molt variable).
56		Una estela lluminosa	Romanç.
57		La brillant estela	Villancet: 4 cobles (romancet pentasil·làbic) + 'estribillo' (quarteta assonant: 5- 5a 7- 7a).
58		Meravella, meravella	Villancet: 'estribillo' (v. 1-9: estrofa consonantada de versos de diferents mesures) + 4 cobles (romanç).
59		Serp enroscada de flames / que en tenebrosa regió	Romanç.
60		Cria lo mar una perla	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quarteta assonant: 10- 8a 7- 8a).
61		En lo jardí més amable	Romanç.
62		Serp enrocada de flames / eterna nit de tos raigs	Romanç.
63		Ara sí que ha de cremar-se	Romanç (v. 1-52) + dècimes (53-92) [<i>Glosa jocosa que fou premiada en las festas de Barcelona á Nostra Señora de la Concepcio. Cobla donada en lo cartell</i>].
64	XIII. N.S. Consolació	Faro brillant, estela vencedora	Sonet ABBA ABBA CDC DCD.
65	XIV. Maria. Presentació en el temple	En lo temple se presenta	Villancet: 3 cobles (romanç) + 'estribillo' (tercet: 11- 5a 12-) + 3 cobles (romanç pentasil·làbic).
66	XV. Assumpció	La divina sagala de gràcies	Cançó (5 quartetes amb rima assonant: 9A, 11B, 9C, 11B, 9D, 11B, 9E, 11B, etc).
67	XVI. Joan Baptista	Sin voz publiquen las aves	Romanç.
68	XVII. Jaume	Cedeixen menguants les llunes	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quarteta trisil·làbica + quarteta heptasil·làbica arromançada, amb eco els dos primers versos + pentasil·lab + apariat tetrasil·làbic + tres heptasil·labs arromançats).
69	XVIII. Antoni de Pàdua	Un capitán invencible	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quarteta arromançada consonant: 7- 6a 8- 11a).
70		Alegre l'amor celebre	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quarteta assonant: 5- 5a 9- 11a).
71	XIX. Francesc de Sales	Contra lo major planeta	Villancet: 4 cobles (quintetes assonants, el darrer tetrasil·lab idèntic en totes: 7- 4a 7- 7a 4-) + 'estribillo' (deu versos assonants: 6- 7a 7- 10a 7- 4a 7- 4a 7- 7a).

72	XX. Francesc de Borja	Qui passa, qui corre, qui vola	Lletra polimètrica, anisosil·làbica i assonant: dos versos (8- 8a) + quarteta heptasil·làbica amb eco (7- 7a 7- 7a) + quarteta de versos refrany (9b 5- 5b 5a) + 5 cobles (quarteta heptasil·làbica 7- 7a 7- 7a + quarteta de versos refrany).
73	XXI. Julià i Basilissa	Coro de ángeles alegre	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' de versos blancs (4- 3- 6- 6- 3- 7- 3- 6- 4-).
74		Esposa del rei de glòria	Villancet: 6 cobles (romanç: v. 1-20 i 25-28) + 'estribillo' (quarteta assonant: 5-, 6a, 5-, 6a + quarteta heptasil·làbica assonant).
75		Qual és la major victòria?	Romanç amb tornada [a dues veus].
76	XXII. Magdalena (b)	Puix la divina clemència	Goigs (entrada 7a 7b 7b 7a + 6 cobles amb retronxa 7c 7d 7c 7d 7a 7b 7b 7a).
77	XXIII. Teresa de Jesús	Càndida Teresa	Romancet pentasil·làbic.
78		Esperit amable	Villancet: cobles (3 grups de 8 versos de romancet pentasil·làbic) + 'estribillo' (quarteta, un hexasil·lab i tres pentasil·labs, que es repeteix al final de cada cobla).
79	XXIV. Eulàlia	D'Eulària flames admirada	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (octava: 6a 10B 6a 10B 6c 10C 6d 10D).
80		Oh què fermesa	Villancet: 'estribillo' de nou versos assonants (4- 4a 7- 7a 4a 7- 4a 4- 4a) + 4 cobles (romanç).
81		Ah de l'esfera	Villancet: 'estribillo' (quarteta 4a 4a 4b 2b + quintilla heptasil·làbica aabba) + 4 cobles (romanç, la segona i la quarta tancades per un trisil·lab).
82		De nuestra Eulalia quisiera	Romanç.
83		Un corazón abrasado	Romanç.
84		Lo foc i lo foc alternen	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quinteta: 7- 2a amb eco 7b amb eco 7a 7b).
85	XXV. Rosa de Lima	Coronando de alegría	Romanç.
86		Rosa feliz de los Cielos	Romanç.
87		Ditxoses Índies tributen	Romanç.
88		Clara, fragant, generosa rosa	Villancet: 4 cobles (romanç amb eco al primer vers) + 'estribillo' (quarteta assonant: 7- amb eco 7a 5- 5a)
89		Te'n vas, amorosa rosa	Villancet: 3 cobles (romanç) + 'estribillo' (combinació assonant de versos de mesures diverses amb eco als v. 18, 20 i 24).
90		A la dolça esposa amada	Dansa: endreça de quatre versos (els dos últims fan de refrany i tanquen les cobles següents) i desenvolupament amb 5 sextetes de romanç heptasil·làbic.

91		Al dolç espòs adorable	Dansa: endreça de quatre versos (els dos últims fan de refrany i tanquen les cobles següents) i desenvolupament amb 4 sextetes de romanç heptasil·làbic.
92		Partiu, amorosa rosa	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quinteta consonant: 6- 6a 6a 5- 5a).
93		Perles de l'alba coronen	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quinteta assonant: 3- 3a 10A 7- 7a).
94		Una bellíssima rosa	Villancet: 4 cobles (romanç) + 'estribillo' (quarteta assonant: 5- 5a 7- 7a).
95		Qui adivina	Composició de veus alternades: 2 apariats + 1 sexteta (7a 3a 7b 7c 7c 7b) + 2 cobles de nou versos (5d 5e 5e 5d 5d 7b 7c 7c 7b). [2 veus]
96		Qui ha vist una rosa bella	Cobles de deu versos (7a 2a 7b 2b 7a 7b 3c 7d 7d 7c).
97		Jardín de luces el Cielo	Romanç.
98		Lo Sol en alegre dia	Goigs (entrada 7a 7b 7b 7a + 4 cobles amb retronxa 7c 7d 7c 7d 7a 7b 7b 7a).
99		Una rosa que ab candor	14 emblemes.
100		Desfet lo cor en afectes	Romanç.
101	XXVI. Tomàs de Vilanova	Vidi sanctam ciuitatem / La que en lo fràgil fou terra	7 emblemes.

Un total de 101 textos que, en realitat, són més, perquè alguns d'aquests són agrupacions d'emblemes o similars. P. ex., el núm. 1 és un conjunt de nou jeroglífics a Joan de la Creu, el 99 forma un grup de catorze emblemes a Rosa de Lima i, finalment, el 101 són set emblemes a Tomàs de Vilanova.⁸

A la vista de la taula s'imposen unes conclusions immediates. El cicle religiós s'estructura clarament en 26 sèries perfectament destriables, algunes de les quals, com hem vist, es desdoblen en seccions en dues o més parts del cicle. Alguna sèrie, en canvi, consta de pocs textos o de només un. La sèrie amb més composicions és la dedicada a Rosa de Lima,⁹ amb 16 composicions (cal tenir en compte que una d'aquestes és, a més, un conjunt de 14 emblemes),¹⁰ seguida de les dedicades a la puríssima concepció de Maria¹¹ amb 15 (14, de fet, com hem vist més amunt, a l'apartat 2), la Nativitat amb 14 i el Santíssim Sagrament amb 13, sumant totes les seccions de cada sèrie (a, b, c...).

⁸ Sobre els emblemes de Fontanella, veg. Bonaventura (2010) i Garcia Busquets (2015-2016).

⁹ També va tenir un ressò espectacular la celebració de la beatificació de Rosa de Lima mitjançant el cant de villancets en diversos llocs de la península, especialment al convent de Sant Domènec de Madrid al 1668 (Torrente 2016: 488-489).

¹⁰ Recordem que Rosa de Lima era religiosa del Tercer Orde de Sant Domènec.

¹¹ Sorpren relativament que un dominic com Fontanella dediqués tantes composicions a la Immaculada, una devoció promoguda sobretot per jesuïtes i franciscans, mentre que els predicadors optaven pel Roser, devoció a la qual el nostre poeta no dedica ni un vers, malgrat que gaudia d'un culte molt estès a Catalunya.

4. Sobre la datació d'alguns poemes

Alguns dels textos presentats en alguna festa o commemoració religiosa duen data o és fàcil determinar-la. És el cas dels jeroglífics per la beatificació de Joan de la Creu (núm. 1 de la taula) oferts en una avinentesa que entenc que va tenir lloc al Rosselló: *En les festes que es feren als 8 març 1676 en la iglésia dels carmelites descalços per la beatificació del beato Joan de la Creu feu Fontano los següents jeroglífics*.¹² En el mateix calaix hem de desar les *Empreses o emblemes per la festa de sant Tomàs de Vilanova en sa canonització*, duta a terme al 1658 (núm. 101). Altres rúbriques especifiquen que els textos han estat enviats des de Perpinyà, com el famós poema que comença «Vinc, Jesús meu, per rompre la cadena», en què la rúbrica d'algun manuscrit diu *Octaves que envià des de Perpinyà a 26 d'abril 1660*. Pressuposo que les enviava a Barcelona. Altres els podem datar per motius externs. Si «Lo primer d'ells és romà», esmentat abans, dedicat a Alexandre VII, va ser escrit al 1655, any de l'elecció, el *Romanç endecasil-labo a les festes de la Concepció de Maria* que comença «Quan ab astre felix la bella Astrea» en què s'esmenta precisament aquest papa ha de ser d'aquest any o posterior.

Excepte els emblemes per la canonització de Tomàs de Vilanova, que tanquen el cicle religiós (núm. 101), tots els textos que acabo de mencionar coincideixen en el fet que apareixen al ms. R independents del sector religiós compacte (6-101). El mateix s'esdevé amb «Alça la vista confusa», amb la diferència que aquest no el podem datar. Aquesta independència respecte de l'agrupació comuna de textos religiosos es manté també en altres manuscrits monogràfics o col·lectius que reporten abundant producció fontanellana.

En canvi, són dins del sector compacte religiós altres que també podem datar, com la *Lletra en la canonització de sant Francisco de Borja* que comença «Qui passa, qui corre, qui vola» (72) datable al 1671. Si no tota la sèrie dedicada a santa Rosa de Lima (85-100) almenys el conjunt dels catorze emblemes deu poder ser fixat al mateix any, quan la religiosa peruana va ser canonitzada.¹³ I probablement s'ha de considerar compost a l'any 1665 «Contra lo major planeta» (71), *Lletra a sant Francisco de Sales*, canonitzat aquest any per Alexandre VII.

Per últim, és molt probable que la sèrie de nou peroracions («Darrera part d'un discurs»: *DIEC2*) a Maria vinculades a sermons (núm. 44-52), com especifiquen dues de les rúbriques, s'hagi de datar en el període que fra Fontanella va ser predicador a Sant Joan de Perpinyà, entre 1674 i 1679 (Valsalobre 2010a: 285).

5. La diferent transmissió de la poesia religiosa

Si parem esment en la transmissió dels textos que ens ocupen, ens adonem d'una doble circumstància: hi ha textos amb molta difusió i textos a penes transmesos per un o dos manuscrits. Notem-ho: el núm. 1 és reportat per només 2

¹² A Barcelona, al convent carmelita de Sant Josep, es van celebrar al 1675 (Torrente 2016: 488).

¹³ Rosa de Lima va ser beatificada en 1668 però les rúbriques dels poemes parlen sempre de *santa* i, per tant, hem de considerar la data de canonització.

manuscrits; el 2, per 13; el 3, per 7;¹⁴ el 4, per 15 (!);¹⁵ el 5 per 11; els textos de la sèrie del 6-19 es conserven entre 6 i 8 manuscrits; el 20, per 9; el 21, per 5 i la sèrie de nades 22-28 emergeixen entre uns 8 i 11 manuscrits. A partir d'aquí i fins al final, la major part dels textos són reportats només pel ms. R o per aquest i un altre, generalment B1 o B4, només el 29, 35, 36, 63 i 64 són transmesos per tres manuscrits (R i dos més).¹⁶

Miralles (2015: 208-209) establí una hipòtesi a la vista d'aquesta diferent transmissió dels textos religiosos: hi distingia un primer sector amb abundants testimonis i un segon sector que només era reportat per R i, de vegades, per un o dos manuscrits més (generalment B1 i/o B4). Miralles sostenia que els del primer sector serien textos barcelonins mentre que els del segon van ser redactats al Rosselló després de 1657. Subscriu completament la hipòtesi, amb els matisos que he fet abans respecte dels emblemes de Joan de la Creu i «Vinc, Jesús meu, per rompre la cadena». En la nostra taula, el sector barceloní comprendria els textos del 2 al 29¹⁷ i el sector rossellonès, la resta.¹⁸ Què hi fa el núm. 1 de la taula, els jeroglífics a Joan de la Creu, de 1676, isolat en els primers compassos del ms. R (precedit només pel teatre, les traduccions d'Ovidi i els cicles dirigits a monges) en lloc d'estar amb la resta de la producció rossellonesa és una qüestió que ara per ara no té resposta. Ben poca circulació va tenir (només dos manuscrits), com la major part de la producció rossellonesa. És cert que també «Alça la vista, confusa» (núm. 5) pertany a l'època rossellonesa, però com alguns altres pocs textos d'aquesta època mostra una extensa difusió, de manera que hem de pensar que van ser transmesos al Principat i allà van incorporar-se al corrent general de propagació de la poesia fontanellana en els principals cançoners. El mateix s'esdevé amb el poema sobre l'elecció del papa Alexandre VII (1655).

La conclusió de tot plegat és òbvia: el motor principal de la creació poètica devota de Fontanella va ser l'accés al convent, esclar –ja ho he dit–, tot i haver escrit textos de caràcter sacre molt abans. Tant en una època com en l'altra, es tracta fonamentalment de poesia devota celebrativa, és a dir, vinculada al calendari eclesiàstic i litúrgic: Nativitat, festivitats de la Concepció, Santíssim Sagrament, poesia hagiogràfica, etc.

¹⁴ «Vinc, Jesús meu...» i «Ab cingulo ditxós...», núms. 2-3 de la taula, apareixen seguits al ms. R.

¹⁵ Aquest poema, que gaudeix de tanta transmissió, apareix transcrit al ms. R isolat entre el cicle de Montjuïc i el de Münster (cf. Valsalobre 2015c).

¹⁶ Per a una reflexió més aprofundida sobre la transmissió de la poesia religiosa de Fontanella, veg. Valsalobre (2010a: 286-287).

¹⁷ Seguint aquest raonament, sembla lògic pensar que el núm. 29, «Deixau, pastors, la cabanya» –que tanca la primera secció de Nativitat, amb ben poca transmissió (només tres manuscrits: R, B1 i B4)– pertany a la segona secció de nades, la (b), del Rosselló, i ha estat transcrit per error en aquesta primera secció.

¹⁸ Al poema «Hola, pastors de Betlem» (núm. 22 de la taula) hi apareix Nise, una de les dames a qui Fontanella dedica poemes en els seus anys barcelonins (veg. Valsalobre 2015a: 25-27), com a ofrena a Jesús. És una prova que aquest conjunt de poesies a l'inici de la sèrie religiosa al ms. R i que tenen abundant transmissió són probablement anteriors a 1648. De fet, en aquest cas concret tot fa pensar que, com ja va apuntar Sogues (2017: 40-44), podria tractar-se d'un poema escrit durant els anys de formació a la universitat o poc després, a les primeries de la dècada.

Desconec les circumstàncies que van motivar les composicions celebratives en el període anterior a 1657, per bé que algunes, com les de Caterina de Siena, podrien estar vinculades als certàmens literaris del convent dominic de Barcelona. En tot cas, el corpus religiós previ a l'ingrés conventual de fra Fontanella és força més reduït: 28-29 composicions enfront de 72-73.

Notem, d'altra banda, que en el conjunt del cicle hi ha un total de disset textos en llengua castellana (un 16,8 % del total), tots ells pertanyents a l'etapa rossel·lonesa. La dada és de notable interès.

Com s'ha dit en diverses ocasions, els dos cicles poètics fontanellans més extensos, pel que fa al nombre de textos, i que presenten una major homogeneïtat en la seva transmissió manuscrita són les *gilettes* i la poesia religiosa. Pel que fa a la transmissió i disposició d'aquesta última en altres manuscrits diferents d'R, es pot consultar Valsalobre (2015c). Podem fer-ne un breu resum. Observem com al grup de tres dels manuscrits unitaris o monogràfics fontanellans C, I2, V2 el gruix de poesia religiosa (23 textos) viatgen junts formant el segon sector de textos, després d'un d'inicial que conté, entre altres, «Ab cingulo ditxós...», «Vinc, Jesús meu...», «Coronades d'esperances» i «Alça la vista, confusa», que sempre fan via separats de la resta de poemes d'idèntica temàtica –com hem vist al ms. R–; els textos reportats en aquests tres manuscrits pertanyen tots ells a les sèries I-VI de la taula anterior, és a dir, es troben entre els núm. 6-29, amb un ordre lleugerament diferent de la disposició que mantenen al ms. R. Un segon grup de manuscrits unitaris (A, B5, B12), en canvi, reporten de manera dispersa alguns dels textos religiosos: «Coronades d'esperances» i «Alça la vista, confusa» a la part inicial, però «Vinc, Jesús meu, per rompre la cadena» dins d'un sector de Vària,¹⁹ el qual inclou també uns pocs textos devots, sempre, però, pertanyents a les sèries I-VI esmentades. El ms. A, al final del conjunt de textos en què coincideix amb els altres dos, afegeix un conjunt religiós de dotze textos que, dels tres, només ell reporta, en gran part idèntic i en el mateix ordre que el corresponent del grup C-I2-V2. El manuscrit B1, l'últim dels vuit monogràfics, agrupa una important quantitat de textos religiosos, sovint transmesos també només pel ms. R, en dos grans sectors separats, per bé que l'ordenació dels textos coincideix amb la d'aquest darrer.

Els manuscrits B4, L4 i MA són tres aplecs col·lectius, això és, que recullen poesia de diversos autors, però que delimiten un espai específic i extens a les composicions del nostre poeta. El primer, B4, reporta al final del sector fontanellà una abundant representació de textos devots: emblemes (però els de Joan de la Creu han aparegut abans, isolats), cicle de la Concepció, cicle de la Nativitat. Al ms. L4 els textos religiosos apareixen també agrupats en dos sectors amb una ordenació parcialment coincident amb C-I2-V2. Finalment, el ms. MA només transcriu dues composicions a la Nativitat (sèrie VI).

¹⁹ Aquest grup de manuscrits no transcriu «Ab cingulo ditxós...», núm. 3.

6. Un intent de classificació

Bruce Wardropper (1985), en un article pioner, es va escarrassar a fer una classificació –que, segons com, ens pot ser força útil– de la poesia religiosa del Segle d'Or castellà en set subgèneres, des de la menys fervorosa (la didàctica o catequètica) fins a la mística, passant per l'ocasional o festiva, la circumstancial, la penitencial, la meditativa i la devota.²⁰ *Mutatis mutandis*, podem assajar d'aplicar, doncs, a l'important corpus textual de la poesia sacra fontanellana una classificació més o menys equivalent.

Hi arribo a distingir fins a quatre d'aquestes categories. En primer lloc, una poesia que prefereixo anomenar *celebrativa* (la festiva o ocasional de Wardropper), que és la més abundant en el corpus sacre fontanellà. Són les composicions que celebren alguna festivitat del calendari litúrgic com ara les nades, les dedicades al sagrament de l'Eucaristia (o al Santíssim Sagrament com diuen les rúbriques) per a la festivitat del Corpus,²¹ etc. És poesia 'pararitual', per utilitzar l'expressió de Wardropper, vinculada a les celebracions eclesiàstiques específiques d'aquells cicles litúrgics.

L'altra gran porció de la poesia religiosa del nostre autor és, juntament amb aquesta celebrativa, la que el crític escocès anomena com a circumstancial, que podríem definir com la composta en lloança d'una devoció bé a la Maredeu o bé a un sant o santa en el dia de la seva festivitat o en moments històrics com la beatificació o canonització d'un d'aquests. Sovint aquests textos es componien per participar en certàmens literaris convocats per a l'ocasió. El cas dels emblemes per Joan de la Creu, Tomàs de Vilanova o Rosa de Lima en serien paradigmàtics. També el dels interns a l'acadèmia de Santa Caterina que he comentat més amunt: «Ab cingulo ditzós, ab pompa rara» (núm. 3) així com de «Ara sí que ha de cremar-se» (63), una composició jocosa enviada des de Perpinyà i premiada en un certamen barceloní.²² Ara bé, com que aquesta poesia, a banda de l'aspecte circumstancial, majoritàriament també exalta les devocions a una santedat i les capacitats de mediació, i, per tant, de salvació, de Maria i dels sants, sense solució de continuïtat respecte de si són o no presentades a certàmens o per celebració de beatificacions,²³ etc., hi incloc també la categoria de devota de Wardropper i les fusiono ambdues amb el nom de la segona. Entrarien, doncs, també en aquest subgènere de la poesia *devota* els poemes adreçats a la Immaculada Concepció de Maria i a devocions a sants i santes com Magdalena, Caterina de Siena, Rosa de Lima, Eulàlia, Teresa de Jesús, Julià i Basilissa, Francesc de Borja, Francesc de

²⁰ Aquesta classificació segons la intensitat espiritual ha estat severament discutida per López Guil (2011: 47-62) per ser del tot subjectiva. Hi estic d'acord, per bé que els termes precisos de definició de cada categoria o subgènere ens poden ser profitosos per distingir els diversos tipus de poesia religiosa en Fontanella sense haver d'entrar en graduacions de profunditat del sentiment religiós.

²¹ Els villancets més abundosos en l'àrea hispànica són també els nadalencs i els dedicats al Santíssim Sagrament (Torrente 2016: 465).

²² Per al caràcter còmic i festiu de molts certàmens religiosos, veg. la introducció al llibre de López Guil (2011).

²³ A banda que no sempre podem saber quines van ser escrites en un context de certamen literari i quines no.

Sales, Antoni de Pàdua, Jaume i Joan Baptista, al costat de la sèrie de nou poemes que molt probablement tancaven sermons dedicats a la puríssima concepció de Maria, anomenats peroracions (sèrie XI) i algun altre solt a advocacions de Maria (N.S. Consolació)²⁴ o facetes de la vida de la Marede Déu presents en el calendari litúrgic: Assumpció i Presentació en el temple. N'exclouria «Oh de generoso padre» (53), que és un panegíric a un donant, i «Ara sí que ha de cremar-se» (63), pel caràcter faceciós.

Arran d'aquest nodrit aplec de textos *devots* de Fontanella convé fer una reflexió de substància. Com he exposat en un altre lloc:

Si parem atenció a la seva producció poètica perpinyanenca hi observem dues qüestions no pas poc rellevants. L'abundant obra hagiogràfica de Francesc Fontanella és clarament 'hispanica', vinculada a la religiositat contrareformista hispana culta, i, al costat d'això, hi ha ben pocs textos fontanellians propers a les devocions tradicionals rosselloneses. Al patró de Perpinyà, Joan Baptista, només li va dedicar un breu romanç de setze versos en castellà, reportat per un sol manuscrit. I tres romanços a Julià i Basilissa, amb molta devoció al Rosselló. (Valsalobre 2010a: 286)

Algun text és susceptible de ser inclòs en el subgènere *penitencial*. El poeta s'adreça a Déu com a pecador i n'espera el perdó. És poesia de penediment que es comparteix amb el lector, també pecador. Seria el cas de «Vinc, Jesús meu, per rompre la cadena» (núm. 2). Ara bé, aquest poema pren l'aparença també d'una declaració d'inici de vida religiosa després d'uns anys (una vida: «tants anys», v. 20) perduts. Hi abunden les al·lusions bíbliques, especialment al llibre de Jonàs. La sortida des del ventre del 'peix' («ressuscitat de la balena») de Jonàs és un símbol de la resurrecció de Crist alhora que és imatge de la 'il·luminació' religiosa de l'autor. Notem les expressions de canvi i fugida del món («justa mudança», v. 44; «fujo del món», v. 45). Ja he dit abans que en algunes rúbriques dels manuscrits que transmeten aquest poema hi consta 1660 com a data de composició; Fontanella va ingressar a l'orde de predicadors al convent de Sant Domènec de Perpinyà al 1657 i probablement va ser ordenat sacerdot aquest any de 1660.

Finalment, en la categoria *meditativa* crec que hi podríem incloure composicions com «Alça la vista, confusa» (núm. 5). Es tracta, com en tants altres casos en la poesia hispanica i catalana de l'època (l'anònim «Ara, dolcíssim Jesús», el poema d'Eura «A vostres peus se llança»,²⁵ el de Rafel Nogués «Dolcíssim Redemptor meu»,²⁶ etc.) de composicions que conviden a una meditació ordenada i sistemàtica de la figura del Crist que té per objectiu la reforma espiritual.

No hi sé trobar ni textos catequètics ni pròpiament místics. En canvi, hi haurérem d'afegir un subgènere que l'hispanista escocès no va considerar,²⁷ el de poesia *bíblica*. I aquí s'insereix «Coronades d'esperances» (núm. 4) (*Celebra lo triünfo*

²⁴ Sobre aquest poema, la seva relació amb altres textos fontanellans i l'anàlisi de motius i models, veg. l'article de Jaume Coll Mariné en aquest mateix volum.

²⁵ Veg. Eura (2002: 339-360).

²⁶ Veg. Rossich i Valsalobre (2006: 167-171).

²⁷ Potser perquè el considerava més aviat «històric» o narratiu i no pas líric?

de la viuda Judit contra Holofernes) que he comentat més amunt, el qual pren en Fontanella un desenvolupament molt més líric que no pas narratiu.²⁸

7. Els formats mètrics

Si ja era variada la mètrica en la lírica profana fontanellana (prosímets, sonets, octaves, dècimes, romanç, silves, estances, lires, sextets lira, quintilles, cançó petrarquista, etc., i combinacions diverses entre aquestes) en el cicle religiós aquest aspecte formal és riquíssim i molt més complex. A banda que la major part de les composicions semblen destinades a ser cantades i acompanyades amb música (veg. l'apartat següent).

Hi ha un bon nombre d'estructures mètriques molt cultes: un sonet (núm. 64), sis composicions en octaves, dues en silves. Ara bé, predomina, de molt, el villancet, amb quasi un 42 % del total de combinacions mètriques. El villancet és un artefacte que es defineix per la seva funció i no pas per la forma poètica o musical: és el nom que rebia en l'àrea hispànica al segle XVII tota composició en llengua vulgar que combinava lletra i música en l'àmbit religiós. Podien adoptar diverses formes; la de romanç o la de *letrilla* en serien les més comunes.²⁹ En el cas de Fontanella, sempre s'adopta la primera fórmula, consistent en un *estribillo* i una secció estròfica o cobles que són en romanç dividit en quartetes. És un villancet bipartit, distint dels tripartits, que venen encapçalats per una introducció. A diferència del concepte actual d'*estribillo* o tornada, en el villancet religiós aquesta part no es repeteix generalment i en comptades ocasions ho fan els versos finals. L'*estribillo*, que en el medi hispànic sol encapçalar la composició, també pot aparèixer al final, és a dir, un villancet en què primer van les cobles i a continuació es tanca amb l'*estribillo*. Aquest darrer és el cas majoritari en Fontanella. L'*estribillo* és un segment poètic molt complex, de vegades extens, amb versificació generalment anisosil·làbica i complexa perquè el vers està sotmès a la música. La major part dels villancets fontanellans, en la part estròfica, despleguen entre tres i cinc cobles (quartetes de romanç), generalment quatre, per bé que hi ha casos de més de sis i un d'onze cobles. En canvi, l'*estribillo* sol presentar una gran variabilitat en forma de quartetes, quintetes, sextetes o altres nombres de versos, la majoria de les quals són estructures anisosil·làbiques, que rimen en assonant, de vegades en consonant, però hi ha també versos blancs, etc.³⁰

²⁸ No em consta, però, que cantés al primer centenari (1671) de la batalla i victòria de Lepant, de marcat encuny dominic per tal com Pius V, el principal artífex de la contesa, va ser el primer papa de l'orde de predicadors. Un altre poeta català, Joan Pujol, havia assajat cent anys abans el primer poema èpic de la literatura catalana per celebrar-ne la victòria (Pujol 2019). I no se n'havia oblidat pas l'efemèride: al segle XVIII serà el poeta Agustí Eura a recordar-ho en el seu cant d'exaltació de la muntanya i monestir de Montserrat (Eura 2002: 361-400).

²⁹ Per a tota aquesta qüestió del villancet barroc, he seguit Torrente (2016), l'aportació més recent sobre aquest format literariomusical. Veg. esp. les p. 501-510. Veg. també López Guil (2011: 73-76 i 91-98).

³⁰ No oblidem que Fontanella va compondre altres villancets per a un acte religiós dins d'una festa cívica, el bateig del fill del comte d'Harcourt a Barcelona al 1647 (Valsalobre 2012: 116), que no s'han conservat (Valsalobre 2015b: 159-160). Sobre els villancets en festes cíviques, molt comuns a Barcelona, veg. Torrente (2016: 494-500).

Vegem-ne uns pocs exemples: «La neu i pa competeixen» (núm. 7); «Elevats al Cel los ulls» (14); «Lluna del mirall més noble» (15); «Per aquelles aspres selves» (19); «Entre funestes ruïnes» (22), l'*estribillo* del qual és un duet entre un *Pastor* i el *Cor*, en llengua portuguesa; «Adoro humil un amor» (35); «Quan s'anticipa lo dia» (37), en què l'*estribillo* es repeteix després de cada tres cobles; «Lo Cel admira» (38), en què l'*estribillo* precedeix les cobles, com a «Meravella, meravella» (58); «En lo temple se presenta» (65), amb l'*estribillo* situat al mig de la composició; «Cedeixen menguants les llunes» (68), amb un *estribillo* polimètric molt complex; «Contra lo major planeta» (71) en què les cobles són quintetes que contenen un darrer tetrasil·lab refrany; «Coro de ángeles alegre» (73), amb l'*estribillo* constituït per versos blancs; «Té'n vas, amorosa rosa» (89), amb versos amb eco a l'*estribillo* (com a 84 i 88); etc., entre molts altres exemples que podríem posar de combinacions molt heterogènies.

Després del villancet, el romanç és la forma mètrica predominant. Aquest darrer és abassegadorament majoritari en els textos castellans, el 70 % dels quals (12 de 17) usen aquest vehicle formal. Fontanella és, doncs, menys variat i innovador mètricament en aquesta llengua. En canvi, la proporció de romanç en el sector català no arriba al 18 % (17 de 84): 15 són romanç heptasil·làbic, un de pentasil·làbic i un altre d'hexasil·làbic.

Finalment, hi ha un parell de goigs, una composició en sextetes i algunes estructures polimètriques força complexes que comentaré a continuació. A banda hi ha els conjunts de jeroglífics (núm. 1) i emblemes (99 i 101).

Com deia, hi ha algunes composicions d'una enorme complexitat mètrica o que assagen combinacions inusitades. Aquests en serien alguns exemples: «Aquell llibre immaculat» (10), un romanç de dues rimes, amb la darrera quarteta consonant; «Ditxosos i humils pastors» (20), una complexa nadala anisossil·làbica amb versos lliures i tornades, al *to de Madama de Ricort*; «Què has, què has vist, oh pastor» (25), composició per a duet i cor; «La verge pura» (26), de quartetes amb tornades intercalades; «En primavera se muden les ires» (28); «Deixau, pastors, la cabanya» (29); «La neu d'esta muntanya» (39), una peça dramàtica que alterna cant i recitatiu; «Ara sí que ha de cremar-se» (63), de què ja he tractat més amunt; «Qui passa, qui corre, qui vola» (72), lletra polimètrica força complexa; les composicions amb estructura de dansa (endreça i cobles glossadores) dels números 90 i 91; etc.

8. *El vessant més musical de l'obra fontanellana*

En la seva aproximació al vessant musical del conjunt de la lírica fontanellana, Josep Pujol (2017) arriba a la conclusió que almenys 79 peces són lletres musicals, sumant-hi les lletres per a cantar (tant de la poesia religiosa, com de l'amorosa i jocosa), goigs, nades, villancets dialogats i el drama religiós «Veniu del Líbano». Fa una primera anàlisi dels villancets i de les peces «al to de», és a dir, vinculades a una melodia coneguda del públic d'aleshores. Gaston Gilabert (2017), per la seva part, fa una interpretació poeticomusical de la «Lloa» de la *Tragicomèdia d'amor, firmesa i porfia*, alhora que en altres ocasions ens ha il·lustrat sobre l'innegable caràcter musical de *Lo Desengany*.

Pel que fa a la poesia religiosa, acabem de veure que predomina de molt la forma anomenada lletra per cantar.³¹ Així s'especifica en la gran majoria de les rúbriques dels textos del cicle en qüestió. Però hi ha moltes altres composicions que no duen aquesta rúbrica i que van ser compostes per ser cantades sense cap mena de dubte. Per començar, tots els villancets. I els goigs (núm. 76 i 98). I el drama religiós polimètric «Veni del Líbano», *Per la triomfant assumpció de la Verge. Diàlogo*, de 162 versos, en què un dels personatges és la Música; devia alternar recitat i cant. Un cas semblant és el de «La neu d'esta muntanya», *A la Nativitat del Senyor. Lletra representada i glossada*, que alterna cant (així es diu explícitament) i recitatiu. També les nades eren peces que devien ser cantades. I el mateix succeeix amb els diàlegs de pastors i peces a dues veus: «Aquell llibre immaculat» (núm. 10), «Qui ha vist una blanca rosa» (11), «Entre funestes ruïnes» (22) (entre un Pastor i el Cor), «Hola, pastors de Betlem» (24) (un duo i el cor), «Qual és la major victòria?» (75) i «Qui adivina» (95). Sense oblidar, encara dins del cicle religiós, aquelles composicions que s'han de cantar amb una melodia que el públic devia conèixer bé: «Ditxosos i humils pastors» (20) (al to de Madama de Ricort) o «Sentiu gran pena» (21) (al to de la Ministranda). En definitiva: la major part de la lírica religiosa del nostre autor va ser composta per ser executada com a cant acompanyat de música. Perquè, si alguna composició culta tenia predilecció pel canal oral, aquesta era la poesia religiosa, escrita no per a ser llegida sinó cantada, una poesia pública.³²

En canvi, els emblemes (núm. 1, 99 i 101) i les composicions 2 a 5 no podem considerar que fossin compostes per cantar: és poesia reflexiva (2 i 5), lírica hagiogràfica de certamen (3) i poesia bíblica (4), en octaves i en romanç.

No puc entrar en l'anàlisi retòrica i poètica de la seva poesia sacra ni en la relació d'aquesta amb l'obra profana, especialment l'amorosa, ni en com hi aplica l'estètica conceptista perquè no m'ho permet l'extensió d'aquests fulls ni és el propòsit d'aquesta primera aproximació. Tampoc en la cerca de models i fonts. Puc avançar, però, que la poesia religiosa de Fontanella no té res a veure amb la poesia devota catalana de certamen que encara es componia a principi del segle XVII a Catalunya, que recuperava a consciència els models medievals. El seu corpus sacre s'instal·la de ple en les formes i conceptes barrocs. Mereixerien també un estudi aprofundit els aspectes mètrics, indissolubles de la faceta musical d'aquest conjunt poètic.

Bibliografia

Bonaventura, Montserrat (2010). «L'emblematàica commemorativa. Un gènere que abandona els llibres per incorporar-se a la bullícia de l'espai públic i de les

³¹ En el conjunt de la lírica fontanellana, Pujol (2017: 172) comptava un total de 61 lletres per cantar a partir de les dades de l'edició de Fontanella (1995).

³² Al voltant del fenomen de la literatura escrita per a ser llegida públicament, recitada, cantada, memoritzada, etc., veg. el clàssic de Frenk (1982). Sobre aquesta poesia d'àmbit públic, especialment la religiosa, veg. les interessants reflexions de López Guil (2011: 62-76), certàmens poètics i celebracions litúrgiques incloses –per bé que no existeixen fronteres precises entre religioses i civils, com ha estudiat l'autora al Madrid cortesà (p. 33-46).

- celebracions», dins Eulàlia Miralles (ed.), *Del Cinccents al Setcents. Tres-cents anys de literatura catalana*, Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la, p. 401-437.
- Bover, August (1986). «La natura capgirada: *El desembre congelat* i les nades de Francesc Fontanella», dins Lola Badia i Josep Massot i Muntaner (ed.), *Estudis de literatura catalana en honor de Josep Romeu i Figueras*, vol. I, Barcelona, AILLiC / Universitat Autònoma de Barcelona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 101-131.
- Castaño, Marta (2017). «*Ninguna fou tan amada*»: edició crítica i estudi de les giletes de Francesc Fontanella, Tesi doctoral, Universitat de Girona. [En línia: <https://www.tdx.cat/handle/10803/482104>]; consulta: 30/30/2022].
- Eura, Agustí (2002). *Agustí Eura: Obra poètica i altres textos*, a cura de Pep Valsalobre, Barcelona, Curial / Fundació Pere Coromines.
- Fontanella, Francesc (1995). *La poesia de Francesc Fontanella*, a cura de Maria-Mercè Miró, Barcelona, Curial, 2 vol.
- (2017). *Obra poètica completa de Francesc Fontanella, edició crítica electrònica*, a cura de Pep Valsalobre i Marc Sogues (coord.), Albert Rossich, Eulàlia Miralles, Marta Castaño, Anna Garcia Busquets i Narcís Figueras, Girona, Servei de Publicacions de la Universitat de Girona. [en línia: <http://www.nise.cat/BibliotecaDigital/Autors/FrancescFontanella.aspx>].
- Frenk, Margit (1982). «Lectores y oidores. La difusión oral de la literatura en el Siglo de Oro», dins Giuseppe Bellini (ed.), *Actas del Séptimo Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, vol. 1, Roma, Bulzoni, p. 101-123.
- Garcia Busquets, Anna (2015-2016). «Celebracions públiques siscentistes: els emblemes de Francesc Fontanella», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, LV, p. 337-352.
- Gilbert, Gaston (2017). «L'èxtasi poètic de Fontanella: metateatre i música a la *Lloa per la Tragicomèdia pastoral d'amor, firmesa i porfia*», *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, 11, p. 178-199.
- López Guil, Itziar (2011). *Poesía religiosa cómico-festiva del bajo barroco español*, Berna, Peter Lang.
- Miralles, Eulàlia (2009). «Per a una lectura de l'*Ambaixada del príncep Licomandro a l'emperador de Bugia* de Francesc Fontanella», dins Gabriel Sansano i Pep Valsalobre (ed.), *Fontanellana: Estudis sobre l'època i l'obra de Francesc Fontanella (1622-1683/85)*, Girona, Documenta Universitària, p. 271-301.
- (2015). «Algunes reflexions sobre la disposició textual d'un cançoner barroc (BLM, ms. 68). Per a una lectora: un llibre-ofrena i un testament literari», *Zeitschrift für Katalanistik*, 28, p. 187-230.
- Núñez Rivera, Valentín (2010). *Poesía y Biblia en el Siglo de Oro. Estudios sobre los Salmos y el Cantar de los Cantares*, Madrid / Frankfurt am Main, Universidad de Navarra / Iberoamericana / Vervuert.
- Pujol, Joan (2019). *Els poemes de Lepant*, a cura d'Eulàlia Miralles i Pep Valsalobre, Barcelona, Editorial Barcino.
- Pujol Coll, Josep (2017). «Ressonàncies musicals en l'obra de Fontanella», *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, 11, p. 170-177.
- Rossich, Albert (2006). «Notes sobre la transmissió textual de l'obra de Fonta-

- nella», dins Pep Valsalobre i Gabriel Sansano (ed.), *Francesc Fontanella: una obra, una vida, un temps*, Edicions Vitel·la, Belcaire d'Empordà, p. 157-174.
- Rossich, Albert i Pep Valsalobre (2006). *Poesia catalana del barroc. Antologia*, Edicions Vitel·la, Belcaire d'Empordà.
- Sogues, Marc (2017). «Noms femenins de la tradició clàssica en la poesia de Francesc Fontanella», dins Eulàlia Miralles i Jordi Malé (ed.), *Mites clàssics en la literatura catalana moderna i contemporània II*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, p. 15-49.
- (2022). *Oferint flors al sol. Estudi i edició crítica del Cicle dels Rams de Francesc Fontanella*, Alacant / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Sogues, Marc i Pep Valsalobre (2017). «Poesía catalana digital: la edició crítica electrònica de la obra de Francesc Fontanella», *Studia Aurea*, 11, p. 31-54.
- Torrente, Álvaro (2016). «El villancico religioso», dins *Historia de la música en España e Hispanoamérica*, vol. 3 (= *La música en el siglo XVII*), Madrid, Fondo de Cultura Económica, p. 433-530.
- Valsalobre, Pep (2010a). «L'obra (o la vida) de Francesc Fontanella en l'esquing de 1652-1659», dins Òscar Jané (ed.), *Actes del Congrés Del Tractat dels Pirineus a l'Europa del segle XXI: un model en construcció?* Col·loqui Barcelona-Perpinyà. 17-20 de juny de 2009, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya, p. 281-290.
- (2010b). «“Mudats tots los perfils”: aportacions a la biografia de Francesc Fontanella», *Els Marges*, 92, p. 54-81.
- (2012). «La Signora Letteratura i Madame Politique es troben al Carnaval amb el poeta Francesc Fontanella: una doble lectura de les festes de 1647», dins Sònia Boadas (ed.), *Literatura en la Guerra de Treinta Años*, Vigo, Editorial Academia del Hispanismo, p. 109-127.
- (2015a). «De la vida o l'obra d'un poeta català», dins Pep Valsalobre, Eulàlia Miralles i Albert Rossich (ed.), *O he de morir o he d'amar. Antologia poètica de Francesc Fontanella*, Barcelona, Empúries, p. 9-41.
- (2015b). «En els marges de la poesia fontanellana: els textos d'atribució dubtosa o falsa (una aproximació)», *Revista de Cancioneros Impresos y Manuscritos*, 4, p. 132-166. [en línia: <http://www.cancioneros.org/adjuntos/rcim/4/RCIM%204%20-%20Pep%20Valsalobre.pdf>]
- (2015c). «Sobre la transmissió manuscrita de l'obra poètica de Francesc Fontanella: els cançoners principals i l'ordenació dels textos», *Zeitschrift für Katalanistik*, 28, p. 167-186.
- (2015d). «Per a una edició crítica de la poesia de Francesc Fontanella», *Els Marges*, 105, p. 84-107.
- Wardropper, Bruce W. (1985). «La poesía religiosa del Siglo de Oro», *Edad de Oro*, IV, p. 195-210.